

“Миллий маънавиятимиз тарихи” фанининг мавзуси, тушунчалари, жамият тараққиётида тутган ўрни.

Режа:

1. “Миллий маънавиятимиз тарихи” фанининг ўзликни англашдаги аҳамияти.
2. Шахс маънавияти ва миллий маънавият нисбати. Миллий ўзликни англаш.
3. “Миллий маънавиятимиз тарихи” фанининг мавзуси доираси, тушунчалари ва “Маънавият асослари” фанлар тизимидаги ўрни.
4. Миллий маънавиятимиз тарихий тақомилини давраштириш муаммолари.

Маънавият ўзликни англашдир. XX аср бошларида таниқли рус шарқшуноси Олденбург Европанинг маънавият соҳасида шу кунгача қўлга киритган ютуқлари ўтмишда Шарқ маънавияти кўтарилган камолот чўққиларига нисбатан гўдак боланинг “чуғур-чуғури” даражасидадир, деган эди. Нега энди? Менинг назаримда, бу хулоса Шарқда кўп асрлик маънавий тақомил жараёнида онгли равишда ишлаб чиқилган муқаммал маърифат йўллари, маънавий тарбия восита ва усулларида хайрат заминида шаклланган бўлиши керак.

Аждодларимиз ташбеҳига кўра, маънавият инсон қалбида акс этган илоҳий нур ¹, Олий ҳақиқат нури бўлиб, уни ўзида акс эттира олиши учун инсон қалби сайқал топмоғи зарур. Зеро, сайқалланмаган кўнгилни худбинлик занги, ғараз чирки эгаллаб олади ва бундай инсон руҳиятида жаҳолат ва зулмат устунлик қила бошлайди. “Кўнгил кўчалари қайларга бошламайди” дейилганда, ана шу зулматда қолган кўнгил кўчаларидаги адашув, гумроҳлик назарда тутилса керак.

Инсон қалбига сайқал бериш жараёни эса маърифат дейилади. Маърифат маънавият сари элтувчи йўллардан иборат бўлиб, Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида “маърифат водийси” шундай таъриф этилади:

Ҳар бир инсоннинг билимлари чегарали. Шу сабабли Борлик ҳақиқатини англаб етиш учун аввало инсонлар бир-бирига эътибор қилиши, бир-бирини тушунишга интилиши лозим.

Табиатни, ундаги ҳар бир заррани, майсани, тирик жонни тушунишга интилиб яшамок, доим ўзгани тушунишга интилмоқ - маънавият йўли шудир.

Бутун дунё халқлари бир-бирини тушуниб яшашга интилмоғи лозим. Душманлик, ғайр кўзи билан қараш эмас, меҳр башариятни бирлаштиради. Бу улуғ ҳақиқатни бизнинг аждодларимиз аллақачон англаб етганлар. Аммо ўзгани тушуниш учун, ўзгага меҳр кўзи билан боқиш учун, аввало, инсон ўзлигини англаб етмоғи керак. Ўзлигини англамаган зот ҳеч қачон ўзгани тушунмайди, уни холис қабул қилмайди. Асли миллий маънавиятимизга бугунги айрича эътибор ҳам ушбу ўзлигимизни англаб етишга бўлган кучли эҳтиёж натижасидир.

Халқ маънавиятини, миллат маънавиятини сунъий равишда, қандайдир ўйлаб топилган ақидаларга, догмаларга таяниб, юзага келтириб ҳам, кескин ўзгартириб ҳам бўлмайди. Чунки маънавият тушунчасининг мазмуни бир кунда, бир йилда, ҳатто бир асрда шаклланадиган нарса эмас, у ҳар бир халқнинг жуда узок тарихи қаъридан озик олиб, теранлик касб этиб келади.

Миллий маънавият назариясини яратиш учун қайси манбаларга таяниш, унинг асосларини қаерлардан қидириш кераклиги Президент асарларида мустақилликнинг биринчи йилларидаёқ аниқ кўрсатиб берилган ва қайта-қайта таъкидлаб келинмоқда. Бу манбалардан энг биринчи ва асосийси буюк аждодларимиз меросидир. Буюк аждодларимиз бизга қолдирган улкан мерос – миллий маънавиятимиз назариясини шакллантириш учун бутун керакли унсур ва таркибларни яратиб қўйипти, фақат уни холис назар билан астойдил қидирсак, кифоя. Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб мунтазам давом этиб келаётган қутлуғ анъана – улуғ боболаримиз, дунёга донг таратган, жаҳон жамоатчилиги аллақачон

¹ Айни жумла Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий» асарида ишлатилган.

Ўз муқаддас мулки деб тан олган маънавий мерос соҳибларининг юбилейларини мамлакат ва жаҳон миқёсида нишонлаш ҳақидаги фармонлар ва уларнинг ижроси айти шу масала – миллий маънавиятимиз сарчашмаларига бутун халқимиз ва, биринчи навбатда, ёш авлод эътиборини жалб этиш мақсадини кўзда тутди.

Ислом Каримов халқ маънавиятини юксалтириш деганда нимани кўзда тутганлигини ҳали мустақилликка эришмасимиздан - 1990 йили Ўзбекистон Президенти сифатидаги биринчи нутқидаёқ очик-ойдин баён этган эди. Президент ушбу маърузасида инсон руҳиятининг нозик ва мураккаб томонлари билан, “ҳазиналарга тўла миллий-тарихий анъаналар билан, умуминсоний маънавий бойликлар билан ҳисоблашмаслик” яқин ўтмишимизда жамиятга қанчалар зарар келтирганлигини қайд этиб, янгича вазифаларни олға сурган эди:

“Биринчи навбатда миллий маданиятимиз, халқ маънавий бойлигининг илдизларига эътибор бериш лозим. Бу ҳазина асрлар давомида мисқоллаб тўпланган. Тарихнинг не-не синовларидан ўтган. Инсонларга оғир дамда мадад бўлган. Бизнинг вазифамиз - шу хазинани кўз қорачиғимиздек асраш ва янада бойитиш, сўзда эмас, амалда ҳар бир кишининг виждон эркинлигини, эътиқодининг эркинлигини таъминлашимиз керак”².

Ҳар бир миллат, ҳар бир халқ ўз ҳаёт тарзини, келажагини аждодларининг тарихий тажрибаси асосига қуради, ҳеч бир халқ бегона қолиплар, бегона андозалар асосида эмин-эркин яшаб, тараққий эта олмайди. “Одамзод бировнинг бўйига қараб ўзига тўн бичмайди”, дейди Юртбошимиз³. Ҳар бир хонадоннинг ўз тартиб-қоидалари бўлганидек, ҳар бир юрт ҳаётини ташкил этишнинг ҳам ўз андоза-ўлчовлари, қонун-қоидалари бўлади. Улар ўша юртнинг табиий-жуғрофий шарт-шароити, тарихий тажрибаси, миллий феъл-атвори билан боғлиқ тарзда шаклланади. Албатта, ўзбек халқининг маданияти, маънавияти ҳеч қачон жаҳон маданияти, маънавиятидан тамомила айру, алоҳида бир йўлдан ривожланган эмас, ҳамиша бошқа халқлар маънавий бойлигини ижодий ўзлаштириб, ўзи ҳам жаҳон маданиятини бойитиб борган. Маънавият – инсон ва жамият ҳаётининг уч асосий соҳасидан (йўналиши-дан) бири, ҳар бир инсоннинг Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига бўлган муносабати. Маънавият – ўз мазмунига кўра кўп қиррали мураккаб ботиний ҳодиса бўлиб, моҳиятан Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунликни англатади. Шу маънода уни Инсоннинг, Халқнинг, Жамиятнинг, Давлатнинг куч-қудрати, инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, унинг ички оламини бойитадиган, иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч, Ҳақиқат нурининг инсон қалбида акс этиши, ёки бақонинг фанода зухури, дунёвий ва ухравий мақсадларнинг уйғунлиги, инсоннинг ўз моҳияти олдидаги масъуллиги, ўзлигини англаши

² Ислам Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т.-«Ўзбекистон»- 1994, с. 65-66

³ Ислам Каримов. Асарлар. 1-жилд, с.12

деб ҳам таърифлаш мумкин. Инсоннинг Борлиқ абадиятига дахлдорлиги айти унинг маънавияти туфайлидир.

Шу билан бирга миллатимизнинг ўз мустақил маънавий қиёфаси мавжуд, у асрлар, балки минг йиллар давомида шаклланган, у умуминсоний қадриятларга ёт эмас, аммо Борлиқнинг олий ҳақиқатига нисбатан ўз талқинлари, ўз ёндошуви, ўз тушунчаларига эга.

Маънавият доимо миллий бўлади, шу билан бирга унда умуминсоний қадриятларга зид нарса ҳам бўлмайди, чунки ҳар бир миллатнинг мустақил маънавий дунёси, маънавий қиёфаси бир пайтнинг ўзида ички моҳиятига, ўзак томирларига кўра, ўзга халқлар маънавияти билан умумий жиҳатларга, бутун башариятни бирлаштириб турувчи муштарак унсурларга эга бўлади. Шундай экан, айти миллатимизни ўзга миллатлардан ажратиб турувчи моҳиятлар эмас, балки бирлаштирувчи омиллар миллий маънавият замирини ташкил этади. Фақат буни жўн тушуниш ҳам, жўнлаштириб талқин этиш ҳам – хато. Маънавиятимиздаги энг умуминсоний ғоялар ҳам ниҳоятда миллий бир тарзда ўзлигини намоён қилади, улар бошқа миллат маънавияти унсурларидан нусха кўчириш шаклида намоён бўлмайди. Маданият - инсон маънавий фаолиятининг ҳосиласи, маънави-ятнинг моддий воқеликдаги излари. Бошқача қилиб айтганда, маънавият ботиний имкон бўлса, маданият - ушбу имкондан туғилган воқеъ мавжудлик. Шахс ва миллат маънавиятининг назарий масалаларини ўрганиш учун иложсиз равишда айти шу воқеъ мавжудлик далилларида келиб чиқишга тўғри келади. Маънавият соҳасига алоқадор барча фанларнинг мавзулари ҳам аслида ани шу мавжуд воқеълик далилларида таянган ҳолда ишлаб чиқирилиши табиий ҳолдир.

Шундай экан, ўз миллий маънавиятимизни тиклашга астойдил киришганимиз асло ўзгага ғайирлик маъносини билдирмайди, балки умумба-шарий мувозанатни, уйғунлик-ни, демакки, адолатни тиклаш-га уринишдир. Зотан, уйғунлик бузилса, башар маънавияти ҳам тўқис бўлмайди.

2- Шахс маънавияти ва миллий маънавият нисбати. Миллий ўзликни англаш.

Маънавиятни тадқиқ этиш осон иш эмас, бу ҳозирги кунда ушбу илмни ривожлантиришга уринишлар ўта қийинчилик билан самара бераётганида ҳам сезилмоқда. Аммо барибир уни «тутиб бўлмайдиган» ўта мавҳум нарса деб қарамаслик керак. Аҳли башар маънавиятсиз бўлмайди, чунки аслида инсон моҳияти моддий ва маънавиятнинг туташувидадир. Ҳар бир шахс, ҳар бир ижтимоий гуруҳ ёки тоифа, ҳар бир элат, миллат ва минтақа халқлари ўз табиати билан яратилган. Демак, ҳар бирининг ўзига хос маънавий олами мавжуд. Ушбу маънавий оламлар доимо бир хил сақланмайди, замон ва маконда ўзгариб, гоҳ камолот сари юксалиб, гоҳ қашшоқлашиб туради. Буларнинг барчасини алоҳида олиб ўрганиш мумкин.

Аммо бугун биз учун энг муҳими, тадқиқ ва таҳлил учун энг қулайи - иккита: шахс маънавияти ва миллий маънавият. Чунки, биринчидан, маънавиятнинг асосий намоён бўлиши шахс маънавияти ва миллий маънавият шаклидадир. Қолаверса, ижтимоий гуруҳ ва тоифалар миллатнинг узвий таркибига киргани сабабли, миллат маънавиятини яхши тасаввур қилмай туриб, ундаги турли тоифаларнинг алоҳида маънавий қиёфаларини гавдалантиришга уриниш ишончли ҳулосалар бериши мушкул.

Бугунги кунда маънавиятнинг турлича таърифлари мавжуд. Бизнинг назаримизда уларнинг энг мукаммали – Маънавият - инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик дейилган таъриф бўлиб, юқоридаги маънавият - инсон қалбида акс этган илоҳий нур деган мажозий таърифнинг илмий тилда ифодаланишидир. Ушбу таърифни миллат маънавиятига татбиқ этадиган бўлсак, уни миллат руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик, деб аташ жоиз бўлади.

Маънавият - Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик дер эканмиз, бу билан бир нарса аниқ бўладики, ушбу ҳодисанинг юз бериш макони ва воқеан мавжуд бўладиган ягона замини инсон руҳияти экан. Шу сабабли масалага юзакироқ қараган моддиюнчилар баъзан маънавиятни руҳият билан адаштирадилар. Бунинг сабаби ҳар иккиси ҳам ғайри моддий бўлганлигидан ҳодисани унинг содир бўлиш макони билан фарқ қилмасликдан келиб чиқади. Инсон – (биз билган даражада) маънавий камолот имконига эга бўлган ягона моддий мавжудот. Яъни, инсоннинг моддийлиги уни бошқа тирик (биологик) мавжудотлар билан умумий томони бўлса, айти маънавий камолот имконига эга эканлиги улардан фарқли жиҳатидир. Аммо бу Аллоҳ инояти юзага чиқиши ҳам мумкин, муайян сабаблар билан амалда юзага чиқмай қолиши ҳам мумкин. Чунки бу имконият ҳайвонлардаги каби инстинкт шаклида намоён бўлувчи ҳислат эмас. У кимки инсонлар муҳитида тарбияланса, шундагина намоён бўлади ва шу жараёнда инсон мустақил Шахсга айлана боради. Демак, Шахс – ўзидаги маънавий камолот имконини юзага чиқара бошлаган инсон деб, ҳулоса қилсак адашмаймиз. Шахс маънавияти – ҳар бир инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик даражаси. Бу уйғунлик ҳар бир шахснинг имони, илми, масъули-яти, меҳри орқали намоён бўлади ва Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат туйғуларида ифодаланади.

Шундай қилиб, Шахс маънавияти ушбу соҳани ўрганишда асосий объект эканлиги маълум бўлди. Шахс маънавиятини ўрганиш икки йўналишда бўлиши мумкин. Биринчиси, муайян шахс маънавиятини ўрганиш, иккинчиси, ушбу ҳодисанинг умумий жиҳатларини тасниф ва тадқиқ этиш. Имкон нуктаи назаридан, биринчи йўналишда фақат айрим ҳодисаларни, масалан, ўтмиш ва бугуннинг умуммиллий аҳамиятга эга бўлган буюк шахслари маънавий дунёсини ўрганиш мумкин бўлиб, моҳиятан бу иш миллат маънавиятининг таркибий қисмларини ўрганиш демакдир. Чунки миллий маънавият, том маънода олганда, ушбу миллатга қайсидир бир тарзда алоқадор ҳисобланувчи ўтмиш, бугун ва келажакдаги барча шахслар маънавиятининг мажмуидан иборат.

Ҳар бир инсоннинг мустақил маънавий дунёси нисбий тушунчадир. У ҳар бир оиланинг ўз яшаш жойи, хонадони ёки кўрғони бўлгани кабидир. Бу кўрғон ичида ҳам ҳамма жойдаги каби ҳаво, сув, инсонлар, емиш ва жиҳозлар мавжуд. Аммо уларнинг жойлашуви, таомнинг тайёрланиши, ўзаро муносабат ва бошқаларда ўзига хослик, бошқа хонадонларга ўхшамаган жойлари бор. Бир хонадонда оддийроқ, одмироқ жиҳозлар кўрсангиз, бошқасида сифатлироқ, ноёброқ ёки ғаройиброқ жиҳозга кўзингиз тушади. Миллий маънавият – ҳар бир миллатга қайсидир бир тарзда алоқадор ҳисобланувчи ўтмиш, бугун ва келажакдаги барча шахслар маънавияти мажмуини муайян бир тизим сифатида англаниши. Миллий маънавиятимиз ҳам тарихий ҳодиса, ҳам замонавий воқелик бўлиб, миллатнинг ўтмиши, бугуни, ҳамда келажagini ўзида мужассам этади. У миллатимизнинг маънавий такомил жараёни билан боғлиқ ва нафақат аجدодларимиз яратган маънавий меросда, балки бугунги кун ва келажак авлодларнинг ҳаётга муносабатида, орзу-истакларида ўз аксини топгандир. Унинг теранлиги ва қўлами аجدодларимизнинг минг йиллар давомида тўплаган яхлит тарихий-маънавий тажрибаси билан белгиланади, шу билан бирга халқ донишмандлигининг турли суратларда зухур этиши ҳам у ҳақдаги назарий хулосаларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади.

Хонадон ва кўрғонлар маҳалла ва мавзеларни, улар ўз навбатида катта бир шаҳарни ташкил қилганидек, турли шахслар маънавияти ўзаро уюшиб муайян тоифалар маънавиятини, булар охир бориб миллат маънавий дунёсини ташкил этади.

Ҳар бир шахс, ўзи буни чуқур идрок қиладими, йўқми - қатъи назар, бирор элат ё миллатга мансуб бўлмай иложи йўқ, ҳеч бир инсон элдан буткул ажралиб яшамайди. Президентнинг ғоятда ҳикматли ибораси билан айтганда, ҳар бир инсон “ўзини халқининг бир зарраси деб сезгандagina, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандagina маънавият билан туташади”⁴. Бунинг маъноси, шахс маънавияти воқеликда миллат маънавиятидан айру, ундан ташқарида бўлмайди. Шундай экан, мавжуд аҳволни тўғри идрок этадиган бўлсак, миллат маънавияти ҳақида муайян тасаввурга эга бўлмай туриб, алоҳида шахс маънавиятини ҳам ўрганиш имкондан ташқари.

Миллий маънавият бир кунда, бир йилда, ҳатто бир асрда ҳам тугал яралмайди. Ўзбек маънавияти ниҳоятда теран томирларга эга. Биз кўпинча тил туташлигидан келиб чиқиб, ўзимизни туркий миллат деб атаймиз. Бу - тўғри. Аммо агар биз маънавиятимиз илдизларини фақат турк тилидаги манбалардан қидирсак, ўзимизни ўзимиз ниҳоятда камбағаллаштириб қўйган, кемтик бир меросга даъво қилган бўлур эдик. Бу борада биз буюк аجدодларимиздан ибрат олсак арзийди.

Халқимизнинг буюк алломалари Ал-Бухорий, Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Ал-Фаробий кабилар араб дунёсининг илм мар-казларида таълим олиб, узоқ вақт ўша ерларда араб тилида ижод этишган. Уларни кечагина ғаразли қутқуларга учиб, бирини қозоқ, бирини тожик, бирини ўзбек деб

талашиб юрдик. Ваҳоланки, араблар булар бизнинг алломаларимиз, деб ҳурмат қилса, эроний халқлар ўз маънавиятига эш билади, шу билан бирга барча туркий халқлар ҳам уларни ўзиники деса тўла ҳақлидир.

Мозийда ислом маданияти доимо ягона минтақа маданияти бўлиб келган, Ҳирот ва Ҳамадон, Бағдод ва Бухоро, Миср ва Кошғар, Булғор ва Хоразм илм ва маданиятда бир-бирларидан айру яшамаганлар. Узоқ Испаниядан Шарқий Туркистонгача, Волга бўйи ўлкаларидан Шимолий Ҳиндистон диёригача турли халқ ва элатлар ягона маънавият олаmidан баҳраманд бўлганлар.

Ўзбек миллий маънавияти ҳудудсиз уммонга туташган бир бахрдир. Алишер Навоий эса ўз устоз ва салафлари қаторида Лутфий ва Насимийлар билан бир қаторда Саной ва Низомий, Саъдий ва Амир Хусрав, Мавлавий ва Аттор, Хофиз ва Жомийларни тенг ёд этади. Тасаввуфнинг тариқатлари ҳақида ёзганда туркистонлик яссавия ва нақшбандия билан бир қаторда ҳиндистонлик чиштия тариқати намояндаларини ҳам бирма-бир тилга олиб ўтади, қадим Юноннинг буюк ҳакиmlарини Қуръонда қайд этилган пайғамбарлар билан бир китобда йўқлайди. Демак, биз ҳам бошқача йўл тутсак, мақсадга эриша олмаймиз.

Асли башарият маънавий олами турли минтақа маънавиятларининг уйғун ҳамкорлигидан вужудга келар экан, ислом ва насоро дунёси, ҳинд ва хитой маънавияти ўзаро яқинлашувдан фақат ютади. ўзбекнинг миллий маънавияти неча минг йиллик тарих ва мураккаб тақдирга эга бўлган, турли халқ ва минтақа маданиятларига эш бўлиб келган гўзал ва ранго-ранг дунё бўлиб, унинг таркибидан не-не буюк шахсларнинг маънавият оламлари жой олган.

Яна бир ҳақиқатни унутмайлик. Анъанага кўра қадимдан Мовароуннаҳрда турли сиёсий-ҳудудий бирликлар (давлатлар) доимо кўпмиллатли бўлган. Аввал Турон, кейинча Туркистон аталган ўлкада фақат туркий қавмлар эмас, турли эроний тилларда гаплашувчи қабилалар, юнонлар, ҳиндлар, араблар, мўғуллар ва ҳоказо халқларнинг вакиллари истиқомат қилиб келишган. Минтақамиз халқлари доимо ўзаро ҳурмат-эҳтиром билан тинч-тотувлик, иттифоқликда яшаб келишган, ўзаро келин олиб, қиз беришган. Сиёсий ҳокимият учун кураш фақат сулолалар аро мавжуд бўлиб, миллий зиддиятлар бизнинг халқларимиз учун умуман бегона бўлган.

3- “Миллий маънавиятимиз тарихи” фанининг мавзуси доираси, тушунчалари ва “Маънавият асослари” фанлар тизимидаги ўрни

Шўролар даврида бизда барча инсон ва жамиятга оид фанлар Европа маданияти анъаналари асосида, унинг ҳам асосан бир йўналиш - марксистик материализм йўналиши билан боғлиқ ҳолда шакллантирилган. Аждодларимизнинг яхлит маънавий мероси ҳам бегона қолипларга мослаб, сунъий равишда прогрессив ва реакцион “оқимлар”га ажратилиб, ярим-чала

ўрганилди. У даврда “маънавият” тушунчаси фақат баъзи ҳолларда “маданият” тушунчасининг таркибида “маънавий маданият”(“духовная культура”) сифатида қаралар эди. Бугунги кунда бу масалаларга янгича қараш шаклланиб келмоқда. Бу қарашга биноан маънавият моддий эҳтиёжлар ҳосиласи сифатида эмас, инсон ва жамият ҳаётининг асосини ташкил этувчи мустақил уч йўналиш (иқтисод, сиёсат, маънавият)нинг бири сифатида олиб қаралмоқда. “Маънавият асослари” (Основы духовности) – Маънавият соҳасининг асосий масалаларини назарий тадқиқ этувчи янги фан. Бугунги кунда, ҳануз жаҳон илми даражасида тадқиқотлар ўтказилмаганлигини ҳисобга олиб, “Миллий маънавиятимиз асослари” деб аталиши мақсадга мувофиқдир. Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик даражалари (Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат), Шахс маънавиятининг асосий жиҳатлари (имон, илм, масъулият, меҳр), Миллий маънавиятимизнинг такомил босқич-лари ва шу қабилар бу фаннинг асосий мавзуси (предмети)ни ташкил қилади.

Бундан 10-15 йил илгари умуман жаҳон илмига номаълум бўлган “Маънавият асослари” фани мустақиллик йилларида махсус фан сифатида шаклланиб, мана неча йилдан бери нафақат республика олий ўқув юртларида, балки мактаб, коллеж ва лицейларда ҳам алоҳида курс тарзида ўқитилмоқда. Қатор олий ўқув юртларида бу соҳада мутахассислар тайёрлаш йўлга қўйилди. Шу муносабат билан энди “Маънавият асослари” бир фан эмас, балки фанлар тизимига айланиб бормоқда. Агар шу нуқтаи назардан ёндошадиган бўлсак, ушбу тизим биринчи навбатда уч қисмдан иборат бўлади: 1) “Маънавиятнинг илмий асослари” ёки “Маънавият назарияси”, 2) “Маънавиятнинг ривожланиш тарихи” 3) “Маънавиятнинг ҳозирги замон муаммолари” ёки «Миллий мустақиллик ва маънавият»⁵.

Бугунги кунда жаҳоннинг ўзга халқлари маънавияти назарий жиҳатдан ҳануз етарли даражада тадқиқот объекти бўлмагани учун “Маънавият асослари” фани асосан “Миллий маънавиятимиз асослари” сифатида олиб қаралмоқда. Шу сабабли “Маънавий такомил босқичлари” фани ҳам ҳозирча “Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари” деб номланиши мақсадга мувофиқдир. Албатта, “Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари” фанининг ўз мавзу доираси ва тушунчалар тизими мавжуд.

“Маънавият асослари” фани тарихий-назарий фан бўлиб, у соф мантикий мулоҳазаларга эмас, балки маънавий меросга, бу соҳада аجدодларимиз эришган бекиёс ютуқларга асосланган ҳолда шаклланади. Унинг теранлиги ва кўлами аجدодларимизнинг минг йиллар давомида тўплаган яхлит тарихий-маънавий тажрибаси билан белгиланади. Шундай экан, миллий маънавиятимизнинг тарихий тақомилини аجدодларимиз яратган маънавий меросга таяниб, уни бутун кўлами ва турли-туманлигида олиб қараб, тавсифлаш ва таснифлаш йўлидан бормоғимиз талаб этилади. “Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари” фани айти шу мақсадга

⁵ Ушбу фанлар шу кунларда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети тарих факультети қошида очилган “Маънавият асослари” магистратура йўналишида ҳар бири алоҳида курслар сифатида ўқитилмоқда.

каратилгандир. Яқин ўтмишда халқимиз минг йиллардан буён кадрлаб келаётган улуғ меросни аллақандай бегона қолипларга мослаб “саралашга” уриниш, ундан “прогрессив” ва “реакцион” тамойиллар қидириш ҳаракатлари даҳриёна беъмаъни такаббурлик бўлиб, бизни асл ҳақиқатга яқинлаштиришга хизмат қилмаганлиги бугун Мустақиллик шарофати билан очиқ кўриниб қолди. Демак, аждодларимиз маънавий меросини барча мураккабликлари билан фақат яхлит олиб қараш, шундайлигича тушунишга интилиш самарали натижаларга олиб келиши мумкинлиги аниқ бўлиб қолди. Фаннинг мавзу доираси ҳам мана шу яхлит ёндошув билан белгиланади.

Маънавий камолот жараёни турли ўлчамларда амалга ошади. Бири алоҳида шахс умри давомида, иккинчиси – миллатнинг тарихий тараққиётида, яна минтақа миқёсида, умумбашарий миқёсда ва ҳоказо. Бу жараёнлар, албатта, бир-бири билан узвий боғланишда бўлади. Масалан, якка шахс маънавиятининг шаклланиши умуммиллий ва умумбашарий маънавий тараққиёт даражасига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлса, миллатнинг маънавий тақомили уни ташкил этувчи шахслар маънавий дунёсидаги ўзгаришлар туфайли юз беради.

Минг йиллар давомида ер юзидаги турли минтақаларда яшаган халқларнинг ўзаро сиёсий, маданий, ижтимоий алоқалари ҳозирдагидек яқин бўлган эмас. Асрлар мобайнида ер юзида турли маданий минтақалар шаклланган. Европа халқларининг умумминтақа маданияти, жануби-шарқий Осиё халқлари минтақа маданияти, Ҳиндистон яримороли ва унга қўшни ҳудудларда яратилган умумий маданият ва бошқа бир қатор минтақалар маданияти - буларнинг ҳар бири ўзгасидан фарқ қилувчи қатор диний эътиқод, фалсафий мактаблар, санъат ва адабиёт, урф-одат ва анъаналарнинг ўзига хос уйғун бир тизимларини вужудга келтирган-ки, аҳли башарнинг бундай бебаҳо мулкани, маънавий хазиналарини бефарқлик билан бир-бирига қориштириб юборишимиз мутлақо ижобий натижалар бермайди. Шундай экан, “Миллий маънавиятимизнинг тақомил босқичлари” фанининг методологик асоси ва тушунчалари ҳам ушбу воқеий ҳолатни ҳисобга олган ҳолда миллий маънавий меросимиз анъаналарига биноан шакллантирилиши, бегона қолипларларга зўраки жойлаштириш йўлидан борилмаслиги талаб қилинади. Шу сабабли миллий маънавиятимиз тақомил йўлини даврлаштиришда ҳам, ҳар бир даврдаги тақомил босқичлари аниқлашда ҳам аждодлар асос солган анъаналарга таянилди, иложи борица бошқа минтақалар тажрибаси асосида шаклланган тушунча ва атамалардан фойдаланмасликка ҳаракат қилинди. Масалан, миллий маънавиятимиз ривожини даврлаштиришда “исломгача миллий маънавиятимиз тараққиёти”, “ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимизнинг тақомили” деб даврлаштирилиши, айтиб бизнинг минтақага тўғри келади, бошқа минтақаларга мос келмаслиги мумкин. Ёки ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимизнинг тақомилини босқичларга ажратишда “Сунна босқичи”, “Мажоз тариқи”

босқичи кабилар фақат бизнинг миллий маънавиятимизнинг такомилига хос бўлиб, бошқаларга мутлақо мос тушмаслиги мумкин.

Миллий маънавият, аввало, тарихий ҳодисадир. У бир кунда, бир йилда, балки ҳатто бир асрда ҳам мукаммал шаклланмайди. Ўрта Осиё халқлари тарихининг ибтидоси асрлар қаърига сингиб кетган бўлиб, улар босиб ўтган неча минг йиллик маънавий камолот пиллапояларини аниқлаш бугун учун муҳим муаммодир.

Аммо миллий маънавият тарихи билан сиёсий, ижтимоий, ҳатто маданий ҳаёт тарихи орасида муҳим фарқли жиҳатлар мавжуд. Аввало миллий маънавият тарихи миллатнинг маънавий такомил жараёни билан боғлиқ. Унда баъзан асрлар кунларга, ва аксинча, кунлар асрларга тенг бўлиши мумкин. Миллатнинг маънавий камолоти замонда, яъни унинг бутун тарихи давомида юз беради, аммо у баъзан шиддат билан юксалиб борса, баъзан эса маълум даражада таназзулга юз тутиши ҳам мумкин. Бир нарсга аёнки, тарих ҳодисалари, шахслар, воқеалар ўтиб кетади, моддий маданият унсурлари емирилади, маънавият эса юксалиб, бойиб, тобора кенгроқ кўлам ва теранроқ мазмун касб этиб бораверади. Миллатнинг аксарияти маънавий таназзулга юз тутган фожеий шароитларда ҳам миллий маънавият йўқолмайди, кўлам ва мазмунда ўзи етишган камолот босқичини йўқотмайди. Чунки бунинг учун аجدодлар яратган барча маънавий меросни маҳв этиш, инсонлар хотирасини, ҳатто ирсий хотирани ҳам барбод қилиш керак. Ундай кундан Аллоҳ ўзи асрасин!

Демак, миллий маънавият ҳодисаси ҳам тарихий (ўтмиш тарих жараёнида юз бериб борган), ҳам бугунги кунда мавжудлигини сақлаб турган кўп ўлчамли воқелиқдир. Алберт Эйнштейн кашф этган тўрт ўлчамли(замон ва маконда бир пайтда мавжуд бўлган) воқе олам ушбу маънавий олам бўлса ажаб эмас. Балки маънавий олам ўлчамлари чексиз бўлиб, тўрт ўлчамли қолипга ҳам сиғмас.

Ана шуларга биринчи навбатда эътибор бериш, миллий маънавиятимизнинг ўз кадриятлари, ўз андаза ва ёндошувлари, ўз тушунча ва талқинларини холис ўрганиш, миллий маънавиятимиз анъаналари, аجدодларимиз яратган мерос билан боғлиқ энг умумий муаммоларни илмий тадқиқ этиш “Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари” фанининг асосий вазифаси ҳисобланади.

4- Миллий маънавиятимиз тарихий такомилни даврлаштириш муаммолари.

Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари ўлкамиз халқлари маданий тараққиёт жараёни билан бевосита боғлиқ ва ушбу сахнда юз берувчи ҳодисадир. Фақат маданий тараққиёт ўта мураккаб тарихий ҳодисалар мажмуини ташкил этса, маънавий камолот босқичларини белгилашда, биз улардан бугунги кунгача ўз долзарблигини сақлаб келаётган асосий ўзак унсурларни ажратиш олмоғимиз керак бўлади. Аввал

бошдан тан олиш лозимки, яхлит тарихий-маънавий жараённинг ҳар қандай таснифи шартли ва нотўлиқдир. Аммо бу борада қандайдир ўзак томирлар, асосий бўғинлар ажратиб олинмаса, умуман илмий мулоҳаза юритиб бўлмайди.

Шу сабабли шартли равишда миллий маънавиятимизнинг неча минг йиллик тақомилини уч йирик даврга ажратиб кўздан кечиришни мақбул билдик:

1. Исломгача миллий маънавиятимиз тараққиёти.
2. Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимизнинг тақомили.

3. Янги даврда жаҳон маданияти ва миллий маънавиятимиз аҳволи.

Бу даврлар ўз ичига олган муддатларига кўра ўзаро асло тенг эмас. Биринчи давр неча минг йилни қамраса, иккинчи давр 8-9 асрни ўз ичига олади, учинчи давр эса бизнинг ўлкамиз - Туркистон учун 5 аср чамаси давом этиб, охириги 200 йили кўпроқ фожиаларга тўлиқ бўлди.

Ушбу даврлаштиришнинг асосида кўпроқ ташки белгилар ётади. Уларнинг энг муҳими манбалар аҳволи билан боғлиқ. Исломгача маънавиятимиз тақомили ҳақидаги энг муҳим манбалар ўлкамизнинг бугунги миллий ҳудудларидан ташқарида топилган бўлиб, асл матнларнинг яхлит ва нисбатан мукаммаллари “Авесто” китоби ва туркий тошбитиклардир. Иккинчи қисми билвосита маълумотлар бўлиб, қадим Шумер, Бобил ва Ашшур, қадимги Миср ва Юнон, Ҳинд ва Хитой манбаларида, Эрон шоҳаншоҳларидан қолган тошбитикларда акс этгандир. Учинчи гуруҳ манбалар археологик ёдгорликлар бўлиб, улар бевосита юртимиз ҳудудидан ёки атроф-минтақадан топилган моддий ашёлар ва иншоотлар билан боғлиқ. Тўртинчи гуруҳ манбалар сўнгги даврларгача оғзаки анъана ҳолида етиб келган халқ адабиёти, урф-одат ва маросимлар, ўйинлар, байрамлар, хурофий ирим-сиримлар бўлиб, улар юзасидан узил-кесил хулосалар чиқариш, айниқса, мураккабдир.

Умуман, бундай турли гуруҳ манбалар ўзаро жиддий қиёсий таҳлилни талаб қилади ва охир-натижада ҳам кўпинча муайян даражада тахминий хулосалар чиқарилади. Исломгача маънавият ҳақидаги тасаввурларимиз, шу сабабларга кўра, барибир узил-кесил бўлиши қийин ва қанча қадим замонларга кириб борсак, шу қадар тарихий ҳақиқат ва афсоналар қоришиб, чатишиб кетади.

Ислом даври манбалари қадим даврга нисбатан беқиёс даражада бой ва ишончлироқдир. Ислом давридан бошлаб, айтиш мумкинки, масалага илмий ёндошув имкони жиддий тарзда ошади ва миллатнинг маънавий камолот босқичлари минтақа маданияти доирасида аниқ тарихийлик касб этади.

Учинчи давр бизга энг яқин бўлгани сабабли уни ўрганиш масалалари тадқиқотчиларнинг анча кенг доирасини қамраб олган, чунки манбалар асосан ўзбек, рус ва қисман бошқа қардош халқлар тилларида сақланганлигидан бу соҳада имкониятлар етарли. Мустақилликкача баъзи архивлар давлат сири ҳисобланиб, тадқиқотчилар назаридан пинҳон

тутилган бўлса, бугун уларнинг эшиклари очилди ва табиийки, матбуотимиздаги энг кўп нашрлар ушбу Янги давр маънавияти муаммоларига алоқадор бўлмоқда.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. “Истиқлол ва маънавият” Т. “Ўзбекистон”1994 й.
2. Каримов И.А. «Туркистон умумий уйимиз» Тошкент, «Ўзбекистон», 1995 йил.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т. “Маънавият”2008 йил
4. Авесто: Яшт китоби.-Т.: “Шарқ”, 2001 йил.
5. Тилаб Маҳмудов. Авесто ҳақида.-Т.: “Шарқ”, 2000 йил
6. М.Имомназаров М. “Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар”. Т.”Маънавият”, 1998й. 1 -қисм.
7. М.Имомназаров М. Эшмуҳаммедов М. “Миллий маънавиятимиз асослари” Т.”Янги авлод”, 2001й.
8. Носирхўжаев С., Лафасов М., Зарипов М. «Маънавият асослари», Т., 2005 йил.

5- Дин ва маънавият

Мустақиллик шарофати билан 1300 йил мобайнида ота-боболаримиз эътиқод қилиб келган ислом динига муносабат ҳам тубдан ўзгара бошлади. Ўнлаб ўтмиш диний уламоларимизнинг табаррук номлари, мерослари тикланмоқда. Мақбаралари қадамжойга, зиёратгоҳга айланмоқда. Жумладан, Имом Бухорий мақбараси мажмуининг бунёд этилиши, Баҳовуддин Нақшбанд масжиди-мақбарасининг янгидан таъмирланиб, обод этилиши, имом Мотуридий, Бурҳонуддин Марғиноний каби буюк сиймоларнинг хоки поклари қўйилган Самарқанддаги Чокардиза қабристони тиклаш ва ўрганиш ишларининг жиддий йўлга қўйилиши – барчаси мустақил Ўзбекистон раҳбариятининг муқаддас динимизга, ушбу динни маърифат, маънавий қадрият даражасига кўтарилиб, жаҳонга танитган улўф аждодларимизга бўлган юксак ва самимий эҳтиромнинг ёрқин намоишидир.

“Дин одамзодни ҳеч қачон ёмон йўлга бошламайди”⁶, дейди Президент. Динни ниқоб қилиб низолар чиқаришга уриниш остида эса доимо муайян худбин ният, ғаразгўйлик ёки жаҳолат ётади. Шу сабабли И.А.Каримов ҳақиқий имон-эътиқодни сиёсий найранглардан фарқ қилиш зарурлигини таъкидлаш баробарида ўзбекнинг имони хусусида доимо собит туради:

“Мен ҳам шу халқнинг бир фарзандиман, шу миллатнинг бир ўғлиман. Алҳамдулиллоҳ, бир мусулмон фарзанди сифатида халқимга хос исломий

тушунча ва туйғулар менинг ҳам қалбимда, юрагимда барқарор ва мен бу дунёю у дунё ўз эътиқодимдан қайтмайман”⁷.

“Бу эътиқод юртимиздаги миллионлаб ватандошларим қатори менинг ҳам дунёқарашимга асос бўлиб, бутун борлигим, маънавий олашим мазмунини ташкил этади.”⁸

Эътиқод масаласи, албатта, маънавиятга алоқадор. Таъбир жойиз бўлса, эътиқод маънавиятнинг умуртқа поғонасидир. Демак, имон-эътиқодсиз маънавият ҳақида гапириш ўзи ортиқча.

Маънавият ҳар бир инсоннинг Ҳаққа (Аллоҳ ҳақиқатига, Борлик ҳақиқатига) муносабати экан, бу аслида фаний инсоннинг Бакога (абодийликка) муносабатидир. Бундан фарқли ўлароқ инсоннинг инсонга муносабати фақат шу ёруғ дунё ташвишларига оид нарса. Ҳар ким ўзининг Ҳақ олдидаги масъулиятини тўғри англаб масалага ёндошса, ўзи фойда қилади, бировнинг Ҳақ олдидаги масъулияти ҳақида ўзбошимчалик билан ҳукм чиқариш, ёки, айниқса, ўзгани зўрлик билан, зуғум билан имонли қилишга уриниш маънавият нуқтаи назаридан мутлақо ботил ҳаракатдир, Чунки Инсоннинг имонга кириши фақат Аллоҳ иродасига боғлиқ, банданинг ваколати доирасидан ташқарида.

“Ислом” сўзининг ўзи тинчлик-тотувликни, ҳилм (юмшоқлик)ни, ўзгага яхшилик тилагини билдиради. “Ассалому алайкум” деб мурожаатни бошлаймиз, демак, қаршимиздаги одамга Аллоҳдан тинчлик ва саломатлик, эзгулик истаб муомалага киришамиз. Шундай экан, юрт осойишталиги, инсонлар аро аҳиллик ва муроса, ўзгани тушунишга интилиш, Аллоҳ яратган барча мавжудотга самимий меҳр кўзи билан ёндошув - ҳақиқий исломий қадриятлардандир ва бугун биз мустақиллик маънавиятини ушбу асос нуқталарга таяниб шакллантирмоқдамиз. Тан олиш керак, Юртбошимиз ушбу йўлда ҳар жиҳатдан бизга намуна кўрсатмоқда, фақат биз ушбу самимий уринишларга жиддий эътибор қаратсак, уларни кўнгилда таҳлилдан ўтказиб, амалда ўзимиз учун ибрат қилиб олсак, бас. ”Агар биз адолатли давлат, эркин жамиятни қурмоқчи бўлсак, бу олийжаноб мақсадни амалга ошириш йўллари минг йиллик диний ақидалар билан муштарак эканлигини ёдда тутишимиз лозим”⁹, дейди Президент.

Аллоҳ имонли одамнинг қалбида бўлади. Имонли одам имонини бировнинг «бошини уриб ёриш»га восита қилмайди. “Халқимизнинг минг йиллик тарихини, бугунги маънавий ҳаётини, дину диёнатимизни мухтасар ифодалаб айтиш мумкинки, Аллоҳ бизнинг қалбимизда, юрагимизда”, дейди И.А.Каримов¹⁰. Бу шунчаки гап эмас. Айни шу маъно Аллоҳнинг китобида қатор оятлар мазмунини ташкил этади. Қуръони карим “Нур” сурасининг 35-оятида эса бу ғоя бевосита ифодаланган. Кейинчалик бу ғоя пайғамбар ҳадисларида, буюк тасаввуф шайхлари, пири муршидларнинг ҳикматларида мукаммал шарҳлаб берилди.

⁷ Ислом Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 352

⁸ Ислом Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 350

⁹ Ислом Каримов. Асарлар. 3-жилд, с. 41

¹⁰ Ислам Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 351

“Дин халқ учун афюндир” дегувчилар инсоннинг энг муҳим эҳтиёжларидан бўлмиш имон эҳтиёжини тан олмайдилар ёки назарга илмайдилар. Имон-этиқод эҳтиёжи, агар у самимий инсон бўлса, ҳатто даҳрийда ҳам бўлади. Фақат у ўз ботиний эҳтиёжини кўпчилик этиқод қилувчи динлардан эмас, турли ”изм”лардан қидиради ёки шахсан ўзи учун алоҳида этиқод тизими яратишга уринади. Бу, албатта, инсонга хос кибр ва гумроҳликнинг нишонаси, холос. Йўқ, нарсани кашф этишга уринишдан кўра, кўпчилик тан олган нарсани тушуниб, моҳиятан англаб етишга ҳаракат қилиш, бизнинг назаримизда, самаралироқ йўлдир.

Қалбни, кўнгил кўзгусини поклаш аввало имон-этиқоддан бошланади. “Эзгуликка садоқати бўлмаган, бирор нарсага ихлос қўймаган, ишонмаган одам кўрқинчлидир”, деб огоҳлантиради Президент¹¹. Албатта, маълум бир даврда коммунистик ғояга ҳам самимий ишонганлар бўлган, соф виждонли даҳрийлар ҳам ҳаётда учраши мумкин. Аммо даҳрийлик инсон тарихида алоҳида ҳолатларда бир-бир намоён бўлувчи ҳодиса. Дин эса асрлар давомида миллион-миллион инсонларнинг этиқодини шакллантириб келган. Жумладан, ислом дини 14 асрдан бери улуғ бир минтақада инсонлар тафаккур йўналишига таъсир ўтказиб келмоқда. Ўз вақтида биз Имоми Аъзам, Имом Бухорий, Имом Мотрудий, Маҳмуд Замахшарий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро ва ҳоказо юзлаб жаҳоншумул улуғ алломаларнинг этиқодини “афюн” деб эълон қилдик ва асло этимизга ўйлаб кўрмадик-ки, “хўш, улар яратган улкан маънавий меросга ўзимиз бир мисқол кўшиш қудратига эгамизми?” Мустақиллик бизга имонимизни, этиқодимизни қайтариб берди. “Ислом дини бу ота-боболаримиз дини, - дейди И.А.Каримов,-у биз учун ҳам имон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик”¹².

Бугунги кунда диёнат, ахлоқ тушунчалари имон-этиқоддан ажралмас эканлиги равшан бўлиб қолди. Аммо ислом маърифати масаласида ҳануз жиддий хулосага кела олмай, гумон аралаш турибмиз. Онгимизни марксизм ақидалари тугал тарк этмас экан, бу масалада узил-кесил хулосага келишимиз, албатта, мушкул. Чунки туғилганимиздан буён марксистик мафкура бизнинг ёшимиздаги авлодга бирдан-бир ҳақиқий илм - фақат ҳаётни материалистик идрок этишга асосланган илмдир деб уқдириб келган. Яқин ўтмишда шундай ялпи тарғибот таъсирида таълим олган кўпчилик тенгдошларимиз (устозларимиз ҳам) “илм бошқа, дин бошқа” деган ақидани тарк этишга ботинмай туришипти. Диний илмларни ҳақиқий илм қаторига кўшиш мумкинлигига шубҳалари тўлиқ тарқаган эмас. Туппа-тузук академикларимизнинг китобларида бугун ҳам Пайғамбаримизга “вахий” келишини сиёсий мақсадлар билан изоҳлашга интилиш кузатилади. Аслида эса илм фақат ақлга таянмайди. Айниқса, ижтимоий соҳа, маънавиятга алоқадор соҳаларда ақлий ва нақлий илмлар мутаносиблиги муҳим ўрин тутди. Бизгача ўтмишдан етиб келган китоблар ҳам икки тоифа – 1) илоҳий

¹¹ Ислам Каримов. Асарлар. 4-жилд, с. 79

¹² Ислам Каримов. Асарлар. 3-жилд, с. 40

матнларга таянувчи, яъни “ваҳий” орқали етиб келган, 2) инсоний матнлар асосидаги, яъни инсонлар ижод этган китоблар. Булардан биринчиларининг мазмуни азалий ва абадий моҳиятга туташади, иккинчилари эса муайян замон ва маконда яшаб ўтган инсонларга тегишли бўлгани туфайли, айна ўша замон ва маконнинг таъсиридан холи эмас, яъни уларга мутлақ ҳақиқат сифатида ёндошиш нотўғри бўлади. Масалан, Қуръон оятлари мазмуни ўзида мутлақ ҳақиқат сирини яширгандир, аммо унинг турли тафсирлари муфассирлар шахси билан, уларнинг турлича талқини билан боғлиқ. Илмларни турларга ажратадиган бўлсак, масалан, мақсад йўналишига кўра фарқлаш мумкин. Шунда дунёвий мақсадларга йўналган ёки ухравий (охиратга, яъни бу дунёдаги фаолиятимизнинг у дунёдаги оқибатига оид) мақсадларга йўналган илмлар ҳақида гапириш мумкин бўлади. Маънавият айна дунёвий ва ухравий мақсадларимизни уйғунлаштиришга оид соҳадир. Хулоса қиладиган бўлсак, Ҳақ йўлида қилинадиган ҳар қандай илм ҳақиқий илмдир ва у инсон руҳини поклашга хизмат қилади, илмда ҳақиқатдан ҳар қандай чекиниш эса жаҳолатга олиб келади.

Маънавият инсоннинг Ҳақ билан муносабати, дейилганда, баъзилар беихтиёр: бу диннинг ўзи эмасми, деб ҳаёлидан ўтказиши мумкин. Юқорида санаб ўтилган умумий жиҳатлар шунга далолат қиладик, дарҳақиқат, дин ва маънавият бир-бирига бегона нарсалар эмас.

Аммо уларнинг ўзаро фарқли жиҳатлари ҳам бор. Масалан, ҳар бир инсоннинг ўз дини бўлмайди. Динлар кўп дунёда, лекин улар муайян. Дин - илоҳий китоблар орқали нозил этилган алоҳида қонун-қоидаларни билдиради. Маънавият эса қатъий қонун-қоидалар тарзида тасаввур қилинмайди. Ҳар бир шахс маънавияти ўзига хос, ҳар бир инсоннинг ўз маънавий олами мавжуд. Дин инсоннинг дилида бўлиши керак, албатта, аммо ҳар бир инсон бир динни қабул қилиб олади ва унинг қонун-қоидаларига умр бўйи риоя қилади. Маънавият эса инсон қалбидаги нур, у танлаб олинмайди, у Аллоҳнинг инояти, одамни Ҳақ йўлга етакловчи ҳодий, уни қонун-қоидалари очиқ баён қилинган ҳукмлар билан чегаралаб бўлмайди. Маънавият инсон умри давомида, миллатнинг тарихий тараққиётида такомил топиб боради, дин эса илоҳий ваҳий асосида, пайғамбар ҳадисларига таянган ҳолда уламолар томонидан муайян чегараларда қатъий қилиб белгилаб берилади, бу чегараларни ҳар ким ҳам ўзгартира оладиган нарсаси эмас. Навоий “Талаб водийсининг сифати”да ёзади:

Куфр ила имонга ургайсен илик,
Бу таъмадинким очилгай бир эшик.
Чун эшик очилди не куфру не дин,
Ичкари киргач қутулдинг барчадин.
Куфру имон роҳравға кеш эмас,
Асли йўлда банди роҳе, беш эмас.¹³

Самимий диний эътиқод маънавият эшикларидан биридир. Яна бир нозик масала. Кўпроқ оддий эътиқод эгалари динни сунна даражасида идрок

этадилар. Яқин ўтмишда, илм ва имон икки қутбга ажратиб ташланган, санъат марксизм ғояларининг тарғиботчисига айлантирилган бир шароитда, дарҳақиқат, Қуръон ва пайғамбаримиз ҳадислари дин аҳли учун ягона маънавий паноҳ бўлган эди. Аммо воқеликда миллий маънавиятимиз майдонлари беҳудуддир. Ўз вақтида буюк алломаларимиз ижодида илм ва мантиқ, ирфон ва бадиият оламлари имондан ташқари бўлмаган, балки илм ва имон бир-бирига қувват бағишлаган, тавҳид эътиқодини идрок этиш илм ва ирфон орқали теранлик касб этиб борган.

Дин ва маънавиятни бирлаштирувчи фазилат эътиқоддир. Диннинг зоҳирий ва ботиний жиҳатлари бор. Ботиний жиҳати имон бўлиб, қолгани - ибодатлар - зоҳирий жиҳатлар, улар имонни муайян ташқи ҳаракатлар билан тасдиқлайди. Аммо имон фақат тилда бўлса, исломий ҳаёт қонунлари билан ички маънавий уйғунлик ҳосил қилинмаса, унда маънавият нуқтаи назаридан даҳрийнинг ўз ақидасига эътиқоди мунофиқнинг ташқи диндорлигидан афзал бўлиб чиқади. Чунки эътиқодли даҳрий дўзах азоблари хавфи олдида ҳам ўз билганидан қайтмайди. Мунофиқ эса ўз ҳаёт тарзи билан ҳалол инсонларнинг динга ихлосини қайтаради. Диннинг зоҳири сақлаб қолинса-ю, ботинига эътибор етарли бўлмаса, дин хурофотга айланади. Динни хурофот даражасида тушунган зоҳирбин ақидапараст нуқтаи назарида дин ва маънавият буткул бир-бирига зид нарсалар бўлиб қолади. Динни ақидапарастлик даражасида тушуниш инсонлар орасида арзимаган нарсадан нифоқ чиқишига, балки оғир хунрезликларгача олиб келиши мумкин. Бундай ёндошувда турли дин вакиллари орасидагина эмас, ҳатто бир динга эътиқод қилувчилар орасида ҳам қонли низолар келиб чиқиши ҳеч гап эмас. Тарихда бундай фожеий воқеалар кўп бўлган. Пайғамбаримизнинг энг яқин саҳобалари, Ҳақ йўлдаги халифалардан(хулафойи рошидин) ҳисобланган ҳазрати Усмон ва Алиларнинг шаҳид этилиши ғайридинлар томонидан эмас, айтиш мумкин ақидапараст оқимларининг вакиллари томонидан амалга оширилганлиги тарихдан маълум. Сунний-шиа қирғинлари-чи? Айтиш мумкин шу сабаблар туфайли Президент динга маънавий қадрият сифатида ёндошувни изчил қўллаб чиқмоқда. Мустақил Ўзбекистон раҳбарияти диннинг зоҳирий жиҳатларини инкор қилмаган ҳолда, унинг ботиний, маънавий жиҳатига биринчи даражали аҳамият қаратишни мақбул кўрмоқда. Чунки жаҳон динларининг ботиний жиҳати ўзаро уйғунликни тақозо этади.

Маънавият учун турли динлар аро фарқлар муҳим эмас, инсон қалбидаги имон нури муҳим. Бундай ёндошув кўпроқ тасаввуф ирфони соҳибларига оиддир. Ҳар қандай бўлганда ҳам, эътиқод дилда бўлади, у инсоннинг ўзи учундир, ибодатлар ташқи хатти-ҳаракат билан ифодаланади, бунда инсон ҳам шахсий эътиқод туйғусини қондиради, ҳам қайси динда эканлигини ўзгаларга зоҳир этади. Ибодатни адо этмасликнинг ҳам сабаби икки хил бўлиши мумкин. Бири - агар шахс ўзгалар учун бирор-бир савобли ишни бажаришни ўзи учун (ибодат доим инсоннинг ўзи учундир) бажариладиган ибодатдан ортиқ билса (албатта, бунда янглишуви ҳам мумкин), иккинчиси, ўз шахсий ғарази йўлида ибодат ўрнига бошқа бир юмушга чалғиса. Ҳар икки ҳолатда ҳам инсон ўз келажак тақдирини хавфга

кўяди. Аллоҳ олдида бунинг жавоби қандай - ёлғиз Яратганга аён. Ҳар ҳолда маънавият уйғунликка интилади, шу жиҳатдан мўъмин фақат ибодат билан қониқиб, ўзга амалларини эзгулик билан уйғунлаштиришга эътибор қилмаса, бундай инсонни маънавий баркамол дейиш қийин.

ТАВСИЯ ЭТИЛУВЧИ ВА ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

Асосий адабиёт:

1. Қуръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001
2. Имом Бухорий. Жомеъ ас-саҳиҳ. 1-4 жилдлар, Т., 1990-1995.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 2003.
4. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ислоҳ этишдир. Т.-«Ўзбекистон»-2005.
5. Каримов И.А. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизнинг ҳамжиҳатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ. Т.-«Ўзбекистон»-2004.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-1996, с. 3-139, 178-189, 200-218, 240-246, 360-362.
7. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т.- «Ўзбекистон»-1996, с. 37-38, 58-82, 119-121, 202-206, 249-264, 292-313.
8. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.- «Ўзбекистон» - 1996, , с. 3-54, 60-69, 74-85.
9. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-1996, с. 39-55, 58-91, 117-131, 156-187, 331-339.
10. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-жилд Т.-«Ўзбекистон»- 1997, с. 145-150, 166-191, 207-217, 282-304.
11. Каримов И.А.. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-1998, с. 25-30, 31-41, 125-135, 262-267, 314-323.
12. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. 7-жилд. Т.-«Ўзбекистон»- 1999, с. 79-102, 132-154, 183-257, 293-312, 324-346, 349-410.
13. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8–жилд. Т.-«Ўзбекистон»- 2000, с. 3-17, 3-31, 59-67, 72-82, 87-99, 272-291, 319-329, 330-351, 341-343, 405-441, 442-461, 462-478, 489-508.
14. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда Т.-«Ўзбекистон»-1999
15. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997.
16. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
17. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
18. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч.Т. “Маънавият”2008 йил
19. «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуннинг янги таҳрири. Т., 1998.
20. "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. Т., 1996.
21. «Авесто» яратилганининг 2700 йиллигини нишонлаш тўғрисида.(ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг қарори.) Т., 29 март, 2000.
22. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т., 1993.

23. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар.1-жилд. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Т.-"Фан"-1968.
24. Абу Хамид ал-Газали. Воскрешение наук о вере. М., 1980.
25. Абу Хамид ал-Ғаззолий. Кимиёи саодат. Т., 2005.
26. Абу Хамид ал-Ғаззолий. Ихёу улум ид-дин. Илм китоби. Т., 2003.
27. Абу Хамид ал-Ғаззолий. Ихёу улум ид-дин. Муҳаббат, шавқ, унс ва ризо китоби. Т., 2005.
28. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳовуддин Балогардон (Мақомоти Хожа Баҳовуддин Нақшбанд), Т., 1993
29. Авесто. Т. «Шарқ»,2001.(Асқар Маҳкам таржимаси).
30. Азиз Қаюмов. Қадимият обидалари. Т., 1972.
31. Азиз Қаюмов. Садди Искандарий. Т., 1975.
32. Азизиддин Насафий. Зубдат-ул-хақойиқ. Т., 1995.
33. Алишер Навоий. Асарлар. 1-15-жилдлар, Т.,1966-1968.
34. Алишер Навоий. Лисонут тайр. Т., 1991.
35. Алишер Навоий. Махбубул- қулуб. М.-Л., 1948
36. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1-20 жилдлар. Т., 1987-2000.
37. Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960.
38. Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1972.
39. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1963.
40. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М., 1965.
41. Бехбудий. Танланган асарлар. Т., 1999.
42. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. 2-издание. М., 1998.
43. Большаков О.Г. История халифата. 1-3 части. М., 1989-1998.
44. Ғафуров И. Миллатнинг биллурланиши. Т., 1995.
45. Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. М., 1986
46. Жумабоев Й. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари. Т., 1980.
47. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев А. Ватан туйғуси. Т., 1996.
48. Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Т., 1993.
49. Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., "Шарқ", 1996.
50. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар.Т., "Шарқ",1998
51. Имомназаров М., Эшмухамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари. Т., ТИУ нашриёти, 2001.
52. Имомназаров М., Саидов У. Миллий тараққиётимизнинг маънавий-ахлоқий асослари. Т., "Академия", 2005.
53. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз асослари (лотин ёзувида) Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2006.
54. Караматов Ҳ. Хўрланган пайғамбарлар ғалабаси. Т., 1998.
55. Комил маънавият - мустақиллик таянчи. Т., 1997.
56. Комилов Н. Тасаввуф. 1-2 китоблар. Т., 1996-1998
57. Комилов Н. Тафаккур қарвонлари. Т., 1999.
58. Конрад Н.М. Запад и Восток. М., 1972.
59. Куранов М. Научно-педагогические основы национального воспитания в общеобразовательных средних школах Узбекистана (Автореферат докт. дисс.) Т., 1998.
60. «Маънавият ва маърифат» марказлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича услубий кўрсатмалар. Самарқанд, 1997.
61. Маънавий камолот омиллари. Т., 1995.
62. Маънавият - масъуллик. 1-китоб (Маънавият нашрлари. Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилиқ маркази). Т., 1997.

63. Маънавиятнинг ойдин йўли. 2-китоб (Маънавият нашрлари. Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази). Т., 1997.
64. Маънавият ва комиллик. 3-китоб. (Маънавият нашрлари. Республика "Маънавият ва маърифат" маркази). Т., 1997.
65. Маънавият иймондан бошланади. "Тулистон", 1995, №1
66. Маънавият юлдузлари. Т., 1999.
67. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., 1973.
68. Миллий истиқлол ғояси: Асосий тушунча ва тамойиллар. Т.-"Ўзбекистон"-2000
69. Монтгомери Уотт У. Влияние Ислама на Средневековую Европу. М., 1976.
70. Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари. Т., 1992.
71. Мусурмонова Ойниса. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. Т., 1996.
72. Мухаммад Раҳимхон Феруз. Элга шоху ишққа қул. Т., 1994.
73. Мўминов И.М. Танланган асарлар. 1-том. Т., 1969.
74. Низомий Ганжавий. Куллиёт. (дар 5 жилд) Душ., 1983-1984.
75. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сияр-ул-мулк. Т., 1997.
76. Ортиқов Н. Маънавият: миллий ва умуминсоний қадриятлар. Т., 1997.
77. Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Т., 1990.
78. Ражабова М. Диний экстремизм ва террорчилик. Т., 2000.
79. Ризаев Ш. Жаид драмаси. Т., 1997
80. Рустамов Э. Узбекская поэзия в 1-ой половине XV века. М., 1963.
81. Соғлом авлод орзуси. Т., 1998.
82. Содиқова Т. Меҳр қолур. Т. 1997.
83. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т., 1997.
84. Суфизм в контексте мусульманской культуры. М., 1989.
85. Тримингэм Дж. С.. Суфийские ордена в Исламе. М., 1989.
86. Турди Фароғий. Девон. Т., 1978.
87. Уватов У. Имом Мотуридий. Т., 1999.
88. Ульрих Рудольф. Ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде. Алматы.- Фонд "XXI век"-1999
89. Фитрат. Танланган асарлар. 3 жилдлик. Т., 2000-2003.
90. Шайхова Х., Назаров Қ. Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот. Т., 1992.
91. Ўзбек адабиёти тарихи. 3-китоб, Т., 1978.
92. Ўзбекистон ССР тарихи (бир томлик) Т., 1958.
93. Қосимов Б. М. Беҳбудий. Т., 1997.
94. Қосимов Б. М. Миллий уйғониш. Т., 2001
95. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Т., 1959.
96. Ҳасанов А.А. Макка ва Мадина тарихи. Т., 1992.

Қўшимча адабиёт:

1. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. Т., 1989.
2. Абдурахмони Чоми. Осор. (дар 8 жилд) Душ., 1986-1989
3. Абу Али ибн Сина. Избранные произведения. Т.1. Душ. 1980.
4. Абу Тоҳир Хожа. Самария. Т., 1991.
5. Абу Фараж ал-Исфохани. Книга песен. М., 1980.
6. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. М., 1985.
7. Алишер Навоий. Хазоин ул-маоний. 1-жилд. Фаройиб ус-сиғар. Т., 1959, с. V-XXVIII.
8. Ал-Мотуридий таълимоти ва унинг Шарқ халқлари маданиятидаги ўрни. (Маърузалар тўплами). Т., 2000
9. Амир Хусрау Дихлави. Ширин и Хусрау. М.-«Наука»-1979.
10. Амирий Девон. Т., 1972.

11. Ан-Наубахти. Шиитские секты. М., 1973.
12. Арипов М.К. Социальная утопия как течение общественно философской мысли в Средней Азии. Т., 1989.
13. Афросиаб (Вып. 1) Т., 1969.
14. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Т., 1990.
15. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., 1994.
16. Ахундов М.Ф. Обманутые звёзды. Избранное. М., 1963.
17. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. М., 1992..
18. Бердяев Н.А. Самопознание. М., 1991.
19. Бертельс А.Е. Насири Хосров и исмаилизм. М., 1965.
20. Бертельс Б.Э. Избранные труды. Низами и Фузали. М., 1962.
21. Библийская энциклопедия. М., 1990.
22. Бобир. Асарлар. (3 жилд) Т., 1965.
23. Бобоев Ҳ., Норматов К. Миллий давлатчилик ҳақида. Т., 1999.
24. Бобомуродов А. Ислом одоби ва маданияти. Т., 1995.
25. Ботирхон Ақром. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. Т., 1991.
26. Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литературы. М., 1972.
27. Валихўжаев Б. Хожа Ахрор тарихи. Т., 1994.
28. Васильев Л.С. История религий Востока. М., 1998.
29. Васлий Самарқандий. Имом Аъзам тарихи. Т., 1995.
30. Ватан ва миллат муқаддасдир. Т., 1996.
31. Ватан саодати. Т., 1998.
32. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: этнос, языки, религии. М., 1992
33. Г.Э. фон Грюнебаум. Классический ислам. М., 1988.
34. Ғайбуллоҳ ас-Салом. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Т., 1997.
35. Ғайбуллоҳ ас-Салом. Эй умри азиз. Т., 1997.
36. Гегель Ф. Наука логики. М., 1970
37. Геродот. История. Л., 1972.
38. Гинзбург В.В., Трофимова Т.А. Палеоантропология Средней Азии. М., 1972.
39. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. Т., 1994.
40. Горький М. Несвоевременные мысли. М., 1990.
41. Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана. М.1960.
42. Гулшани адаб. Намунаҳои назми форсу-тоҷик.(ибора аз 5 ҷилд) Душ. 1975-1977.
43. Давлат, жамият, оила ва ёшлар тарбияси муаммолари. Т.,1997
44. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. Санкт-Петербург. 1993.
45. Дьяконов И.М. Люди города Ура. М., 1990.
46. Жалилов Тўхтасин. Ўзбек шоирлари. Т., 1970.
47. Жалолитдин Румий. Маснавийи маънавий. 1- жилд. Т., 1999.(Аскар Маҳкам таржимаси).
48. Жалолитдин Румий. Маснавийи маънавий. 6 жилдлик. Т., 2001-2005.(Жамол Камол таржимаси).
49. Жалолов А. Мустақиллик масъулияти. Т., 1994.
50. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974.
51. Жумабоев Й. Ҳаёт мазмуни ва комил инсон муаммоси. Т., 1997.
52. Жумахўжа Н., И. Адизова. Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдир. Т., 1995.
53. Журавский А.В. Христианство и ислам. М., 1990.
54. Заблоцка Ю.. История Ближнего Востока в древности. М., 1989.
55. Зоҳидов А. Формирование и особенности развития свободомыслия в Средней Азии в период раннего средневековья. Т., 1979.
56. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Т., 1970.

57. Иброҳимов А. Поклик – миллий тикланиш куртаги. // “Тафаккур”, №6, 1996.
58. Из истории суфизма: источники и социальная практика. Т., 1991.
59. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Т., 1969.
60. Имом ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад. Т., 1990.
61. Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991.
62. Ислом: бағрикенглик ва мутаассиблик (тўплам). Т., 1998.
63. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. Т., 1994.
64. Исҳоқов М.М. Халқ даҳосининг қадимги илдизлари ва илк куртаклари (Зардўшгийлик, Зардўшт ва «Авесто» ҳақида) // «Тил ва адабиёт таълими» журналі, 1993, №2.
65. Комрон Мирзо. Девон. Т., 1993.
66. Конрад Н.М. Запад и Восток. М., 1972.
67. Қорабоев У. Миллатнинг камолоти. // “Мулоқот” жур. №2, 1999.
68. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. М., 1991.
69. Крывелев И.А. Библия: историко-критический анализ. М., 1982.
70. Кулизаде З. Хурифизм и его представители в Азербайджане.
71. Куронбеков А. Ҳофиз ғазалиётида маънолар силсиласи. Т., 1994.
72. Мамадалиев С. Имом Бухорий таърифи. Т., 1996.
73. Массон В.М., Сарианиди В.И. Каракумы. Заря цивилизации. Т., 1972.
74. Машраб. Девон. Т., 2006.
75. Маънавият имондан бошланади. // «Гулистон» ж., 1995 №1.
76. Маҳмуд Асъад Жўшон. Тасаввуф ва нафс тарбияси. Т., 1998.
77. Мень А. История религии. М., 1994.
78. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., 1994.
79. Мифология Ближнего Востока. М., 1991.
80. Молла Непес. Лирика. Ашқабат, 1973.
81. Морочник С.Б., Розенфельд Б.А.. Омар Хайям. Поэт, мыслитель, ученый. Сталинабад, 1957.
82. Мустақиллик: изохли илмий-оммабоп луғат. Т., 1998
83. Мусурмонова О. Маънавий бир бутунлик ва миллий истиқлол мафкураси. Т., 1995.
84. Мухаммад Раҳимхон Феруз. Не бўлди, ёрим келмади. Т., 1991.
85. Мухаммад Ризо Огаҳий. Таъвизул-ошиқин. Т., 1960.
86. Мухаммад Сиддиқ Рушдий. Авлиёлар султони. Туронлик валийлар. Т., 1995.
87. Мухаммаджонов А. Қадимги Тошкент. Т., 1988.
88. Мухаммадходжаев А. Гносеология суфизма. Душ., 1980.
89. Мухаммадходжаев А. Идеология накшбандизма. Душ., 1991.
90. Мўминов И.М. Танланган асарлар. 1-том. Т., 1969.
91. Навоий замондошлари хотирасида. Т. 1985
92. Насимхон Раҳмон. Турк ҳоконлиги. Т., 1993.
93. Нодира. Девон. Т., 1968.
94. Огоҳ бўлайлик (тўплам). Т., 1999.
95. Одобнома. Т., 1992.
96. Оила ахлоқи ва одоби. Т., 1995.
97. Олим С. Накшбанд ва Навоий. Т., 1996.
98. Олимов К. Хорасанский суфизм. Душ. 1994.
99. Очилов С. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. 1997.
100. Петрушевский И.П. Ислам в Иране. Л., 1966.
101. Ранович А.Б. Первоисточники по истории раннего христианства. М., 1990.
102. Раҳматов О. Огоҳлик - муқаддас бурч. Т.-“Мовароуннаҳр”-2000
103. Рашшод Мухаммад. Фалсафа аз оғози тарих. Душанбе., 1990.
104. Религия в истории и культуре. М., 1998.

105. Религия и демократия: На пути к свободе совести. М., 1993
106. Роузенталь Ф. Торжество знания. М., 1978.
107. Румий. Поэма о скрытом смысле. М., 1986.
108. Рустамов А. Навоийнинг бадийи маҳорати. Т., 1979
109. Садриддин Салим Бухорий. Дилда ёр. Т., 1993.
110. Саттор М. Ўзбек удумлари. Т., 1993.
111. Саъдий Шерозий. Куллиёт(дар 2 чилд). Душ., 1988-1989.
112. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы. М., 1976.
113. Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. М., 1982.
114. Стеблин-Каменский М.И. Миф. Л., 1976.
115. Сўфи Оллоёр. Саботул-ојизин. Т., 1991.
116. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. М., 1989.
117. Трактат ибн Сины о любви. Тб. 1976.
118. Турон Усмон. Туркий халқлар мафқураси. Т., 1995
119. Усманов М. Ислом ақидалари ва маросимлари. Т., Ўзбекистон, 1975.
120. Усманов М.А. Основные этапы эволюции ислама. М., 1978.
121. Усмонов К., Ғаниев Д. Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлида. Т., 1994.
122. Ўзбек адабиёти тарихи. 2-китоб, Т., 1978.
123. Ўзбекистон республикаси “Маънавият ва маърифатнинг илмий асослари ва ривожлантириш тамойилларини ишлаб чиқиш” давлат илмий-техник дастури. Т., 1999.
124. Ўзбекистон шарқшунослари. Т., 1996.
125. Ўлмас обидалар. Т., 1989.
126. Ўрта Осиё халқлари ҳурфикрлиги тарихидан. Т., 1990.
127. Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. Т., 1994.
128. Фаридиддин Аттор. Тазкиратул-авлиё. Т., 1997.
129. Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей. Т., 1988
130. Фирдавси. Шохнома.(дар 9 чилд) Душ. 1987-1991.
131. Фрай Р. Наследие Ирана. М., 1972.
132. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. М. 1978.
133. Фуад Кўпрулу. Турк адабиётида илк мутасаввифлар. Анкара 1976.
134. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари. Т., 1963.
135. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Т., 1961.
136. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. Т., 1993.
137. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан.Т., 1970
138. Хайруллаев М.М. Мировоззрение Фараби и его значение в истории философии. Т., 1967.
139. Хакани. Ветер в руке. М., 1986.
140. Ҳаққул Иброҳим. Тасаввуф ва шеърят. Т., 1991.
141. Ханна ал-Фарухи. История арабской литературы. (1-2 книги) М., 1961.
142. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. Т., 1993.
143. Хасанов А.А. Мекка, Мадина и верования арабов накануне возникновения ислама. Т., 1994.
144. Хасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. Т., 1981.
145. Ҳасанхўжа Нисорий. Музакири аҳбоб. Т., 1993.
146. Холбеков А.Ж. Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг социологик таълимоти. Т., 1996.
147. Хрестоматия по исламу. М., 1991.
148. Шайх Нажмиддин Кубро - Қутби Дахр. Т., 1998.
149. Шайх Нажмиддин Кубро. Т., 1995.
150. Шидфар Б.Я. Абу Нувас. М., 1978.
151. Шидфар Б.Я. Образная система классической арабской поэзии. М., 1979.

152. Шишкин И.Б. У стен великой Намазги. М., 1977.
153. Эккартсгаузен Карл. Ключ к таинствам природы. Т., 1993.
154. Эльбрус А. Поэтика и математика. Баку, 1979.
155. Эркаев А. Маънавият - миллат нишони. Т., 1997.
156. Эрматов М. Этногенез и формирование предков узбекского народа. Т., 1968.
157. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., 1998
158. Юсуф Хамадоний. Ҳаёт мезони. Т., 2003.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
1.“Миллий маънавиятимиз тарихи” фанининг мавзуси, тушунчалари, жамият таракқиётида тутган ўрни.....	4
1.2.Шахс маънавияти ва миллий маънавият нисбати. Миллий ўзликни англаш.....	4
1.3.“Миллий маънавиятимиз тарихи” фанининг мавзуси доираси,тушунчалари ва “Маънавият асослари” фанлар тизимидаги ўрни.....	10
1.4.Миллий маънавиятимиз тарихий такомилени даврлаштириш муаммолари.....	13
2. Исломгача миллий маънавиятимиз тарихи.....	15
2.2.Ўлкамизда ибтидоий жамоалар ва инсон маънавиятининг илк шаклланиш жараёни..	18
2.3.Илк шаҳар жамоаси маънавиятида илм ва имон нисбати.....	20
2.4.Туркий тошбитиклар маънавияти. Миллат ва миллий давлатнинг шаклланиши, миллатнинг ўз-ўзини англаб етиши.....	
3.Ислом минтақа маданияти такомилда миллий маънавиятимизнинг ўрни ва аҳамияти.Сунна босқичи.....	25
3.1. Янги эра бошларидан жаҳонда ва минтақада маънавий янгиланиш заруратининг кучайиши ва тавҳид эътиқодининг шаклланиши.....	30

3.2. VIII-IX асрларда ислом минтақа маданиятининг ташкил топиши.....	32
3.3. IX асрда илм ва маданият. Туркий тилда исломий шеърият.....	34
4.Янги давр маънавиятига ўтиш ёки ислом минтақа маданияти даври маънавий ютуқларининг оммалашуви.....	36
4.2 Алишер Навоий ижодида янги давр маънавиятига пойдевор қўйилиши. Янги даврнинг маънавий моҳияти.....	41
4.3 Ислом минтақа маънавиятининг Европа маданиятига таъсири.....	44
5.Ўзбекистон мустақиллиги ва миллий маънавиятимиз ривожининг янги даври....	45
5.2. Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг маънавият масалаларига алоҳида эътибори.....	48
5.3. Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари. И.А.Каримов асарларида миллий маънавият назариясининг умумметодологик асосларининг ишлаб чиқилиши.....	50
5.4. Мустақиллик даврида аجدодларимиз маънавий меросига муносабатнинг тубдан янгиланиши.....	56
5.5. Дин ва маънавият.....	59
6 Адабиётлар.....	64

Аминова Манзура Муталибовна,
Қўқон ДПИ кафедра мудири, фалсафа фанлари номзоди;
Салимов Муроджон Турсунқулович,
Қўқон ДПИ катта ўқитувчиси;
Рўзиқулова Мафтуна Юлдашевна,
Қўқон ДПИ тарих факультети 2- курс талабаси.

Миллий маънавиятимиз тарихи

Ўқитувчи ва талабалар учун ўқув қўлланма

Компьютерда саҳифаловчи:	- Д. Ўринбоев.
Техник муҳаррир	- М. Аминова.
Корректор	- О. Ортиқов.

Бичими 60x84 ¹/₁₆ “Times New Roman”
гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Босма табағи 4,5. Адади 500 Буюртма №
“Fan va texnologiyalar markazining
bosmaxonasi”да чоп этилди.
Тошкент ш., Олмазор кўчаси 171-уй.